

Urfa Merkez Ağzı ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki ortak özellikler

İsmail GÜNEŞ¹

APA: Güneş, İ. (2020). Urfa Merkez Ağzı ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki ortak özellikler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 242-264. DOI: 10.29000/rumelide.752300.

Öz

Türkçenin başlangıçtan günümüze kadar geçirmiş olduğu merhalelerin ve tarihi dönemlerle bölgelere göre gösterdiği dil özelliklerinin tespit edilmesinde Anadolu ağızları önemli bir veri kaynağı durumundadır. Hâlihazırda Türkiye Türkçesi ağızlarından bazılarının yeteri kadar, bazılarının ise henüz incelenmemiş durumda olması Türkiye Türkçesi ağız atlaslarının hazırlanmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Ağız atlasları, bir bölgede konuşulan ağızın ses, şekil ve söz dizimi özellikleri ile birlikte söz varlığına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle ağız atlaslarının içerdiği malzemenin dil bilimsel yönü dışında halk bilimini ilgilendiren sosyo-kültürel bir niteliği de vardır. Anadolu ağızlarının dil özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde belirlenmesi bu bağlamda oldukça önemlidir. Batı Türkçesinin doğu kolunu meydana getiren Azerbaycan Türkçesinin dil özellikleri, Anadolu sahasında Azerbaycan'a nispeten daha yakın olan Doğu Anadolu bölgesinde de görülmektedir. Urfa ağızı, Anadolu ağızlarının tasnifi çalışmalarında Doğu grubu ağızlarına dahil edilmiştir. Dil özellikleri bakımından ülke sınırlarının ötesine uzanan Urfa ağızı, Azerbaycan ve Irak-Türkmen Türkçeleriyle kesişmekte ve benzerlikler göstermektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Urfa, aynı zamanda doğu grubu Anadolu ağızlarını Irak Türkmen ağızlarıyla birleştiren bir geçiş noktasıdır. Bir ağız bölgesinin morfolojik ve fonetik açıdan analizinin yapılmasında o ağız bölgesini etkileyen konuşma ve yazı dilleriyle yapılacak mukayeseli çalışmalar önem arz etmektedir. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi ile Urfa Merkez ağızı, morfolojik ve fonetik açıdan karşılaştırılarak her iki dil bölgesinde tespit edilen ortak unsurlar ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Urfa ağızı, Azerbaycan Türkçesi, Urfa, Azerbaycan, ağız

The common features between Urfa center dialect and Azerbaijani Turkish

Abstract

The Anatolian dialects are an important source of data in determining the stage of the Turkish language from the beginning to the present and the linguistic characteristics of the regions. At present some of the Turkey Turkish dialects are not investigated adequately and some of them have not investigated yet thus this situation affects the preparation of the 'Turkey Turkish dialects' atlas adversely. Dialect atlases, provide important information with the lexicology about the sound, shape and syntax features of the local language spoken in a region. For this reason, the material that the dialect atlases contain has a socio-cultural quality that concerns folklore apart from its linguistic aspect. The detailed determination of the linguistic features of the Anatolian dialects is very important in this context. The linguistic features of Azerbaijani Turkish, which constitutes the eastern branch of Western Turkish, are also observed in the eastern Anatolian region, which is relatively closer to Azerbaijan in the Anatolian field. The Urfa dialect which extends beyond the borders of the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Aksaray, Türkiye), ismailgunes@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-4563-4950 [Makale kayıt tarihi: 12.05.2020-kabul tarihi: 20.06.2020; DOI: 10.29000/rumelide.752300]

country in terms of language characteristics and shows similarities with Azerbaijan and Iraqi-Turkmen Turkish. Urfa, located in the Southeastern Anatolia region, is also a crossing point that connects the eastern group Anatolian dialects with Iraqi Turkmen dialects. Morphological and phonetic analysis of a dialect region is important for the analysis of speech and writing languages that affect that dialect region. In this study, the common elements identified in both language regions were compared by comparing the morphology and phonetic aspects of the center Urfa dialect which is under the influence of Azerbaijani Turkish.

Keywords: Urfa dialect, Azerbaijani Turkish, Urfa, Azerbaijan, dialect

Giriş

XI. yüzyılda Orta Asya'dan batıya doğru göç eden Türk toplulukları, başta Anadolu olmak üzere Azerbaycan, Irak ve Suriye coğrafyasına yerleşmeye başlamıştır. Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın 1064'te bölgeye düzenlediği sefer ile tamamen Türk hâkimiyetine giren Azerbaycan, Büyük Selçuklu Devletinin bir eyaleti haline gelmiştir (Kafesoğlu, 1972: 34-43). Azerbaycan'ın Selçuklu topraklarına katılmasıyla bölge, Oğuzların öbekler halinde buraya yerleşmelerine sahne olmuştur.

Büyük Selçuklu Devletinden sonra Irak Selçuklularının ve İldenizliler Hanedanı'nın egemenliği altına giren Azerbaycan, XII.-XIV. yüzyıllar arasında Moğollar, Harezmsşahlar ve Timurluların idaresine girmiştir. Moğol istilasından sonra Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın yönetimi altına giren Azerbaycan, Akkoyunluların XVI. yüzyılda yıkılmasından sonra tamamen Safevî Devletinin eline geçmiştir. 1747 yılında Nâdir Şâh'ın ölümüne kadar Osmanlı Devletiyle Safevîler arasında zaman zaman el değiştiren Azerbaycan'da XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar etkili olmaya başlamıştır. 1805-1813 tarihleri arasında Rus-İran mücadelelerine sahne olan Azerbaycan, 1828 yılında Türkmençay Anlaşmasıyla Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Saray, 1993: 11-20). 1918'de Mehmed Emin Resulzâde'nin önderliğinde Kuzey Azerbaycan'da kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti uzun ömürlü olmamış, 1920'de Sovyetler Birliğinin bir parçası olmuştur. 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir (Özkan, 2000: 92).

Büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türk topluluklarının, X.-XI. yüzyıllardan itibaren çeşitli nedenlerle batıya doğru gerçekleştirdikleri göçler, XIII. yüzyıla kadar tek bir kol halinde varlığını devam ettiren Türk dilinin dallanmasına ve farklı yazı dillerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Oğuzların baştan beri hatırı sayılır bir sözlü geleneğe sahip olmaları, Anadolu Selçuklu Devletinin mirasını devralan Anadolu beyliklerinin Türkçe konusundaki duyarlılıkları, Azerbaycan ve Anadolu sahasında Oğuzca esasında yeni bir yazı dilinin oluşmasına zemin oluşturmuştur. Batıya göç eden Oğuzların kendi ağız özellikleri temelinde meydana getirdikleri bu yazı dili, Türk dili tarihinde Batı Türkçesi olarak adlandırılmaktadır.

Batı Türkçesi, XIV. yüzyıldan itibaren farklılaşmaya başlamış ve XVII. yüzyılda coğrafya ekseninde ikiye ayrılmıştır. Böylelikle Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı sahasında ise Osmanlı Türkçesi iki ayrı yazı dili durumuna gelmiştir (Ergin, 1993: 14).

Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu kolunu meydana getiren yazı dilidir. Azerbaycan sahası, dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycanı, İran Azerbaycanı, Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri bölgelerini kapsar (Ergin, 1971: VIII). Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Azerbaycan'da, kısmen Güney Azerbaycan ve Kerkük'te yazı dili durumundadır. Bu bölgelerin yanı sıra,

Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da ise konuşma dili düzeyinde varlığını devam ettirmektedir (Ergin, 1971: IX).

1. Urfa

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve yaklaşık 10.000 yıllık tarihi geçmişe sahip olan Şanlıurfa, bu uzun süreçte birçok kültür ve medeniyete beşiklik etmiştir. Yüzyıllarca ticaret kervanlarının kullandığı bir rota olmakla birlikte Doğu ile Batı kültürleri arasında bir köprü vazifesi gören İpek Yolu güzergâhında yer alan Şanlıurfa, farklı uygarlıkların kesiştiği bir yer olmuştur. 1094 yılında Selçuklu topraklarına dâhil olan Urfa, 1098'de Haçlı Kontluğunun idaresi altına girmiştir. Daha sonra Eyyubi, Memluk, Türkmen aşiretleri, Timur Devleti, Akkoyunlular, Dulkadirbeyliği, Safevilerin egemenliği altına giren Urfa, 1516'da Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1919 yılında önce İngilizlerin, sonrasında ise Fransızların işgaline uğrayan Urfa, 11 Nisan 1920'de milli mücadelesini vererek işgalden kurtulmuş ve cumhuriyetten sonra 1924'te il olmuştur. Urfa'ya, Kurtuluş Savaşı'nda halkının göstermiş olduğu kahramanlıktan dolayı, 1984 yılında çıkartılan bir yasa ile "Şanlı" unvanı verilmiştir (Aslan, 2017: 14).

2. Urfa ağızı

Anadolu ağızlarıyla ilgili yapılan tasnif çalışmalarında Urfa ağızı (Birecik ve Halfeti hariç) doğu grubu ağızlarına dâhil edilmiştir. Doğu grubu Anadolu ağızları, güneyde ve doğuda siyasi sınırların dışına çıkarak Azerbaycan ve Irak-Türkmen ağızlarıyla birleşir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Urfa, doğu grubu Anadolu ağızlarını Irak Türkmen ağızlarıyla birleştiren bir geçiş bölgesidir (Karahana, 1996: 54). Dil özellikleri bakımından genel olarak standart yazı diline uygunluk gösteren Urfa Merkez ağızı, bunun yanı sıra, Azerbaycan Türkçesi ile Irak-Kerkük Türkmen Türkçesiyle yaklaşan bir görüntü çizer.

3. İnceleme

Urfa ağızı ile Azerbaycan Türkçesinin ortak yönlerinin ele alınacağı bu çalışmada, Urfa Merkez ağızı esas alınmıştır. Urfa'nın ilçelerinin tamamı ağız özellikleri açısından incelenmediği için ilçe ağızları bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Urfa Merkez ağızıyla ilgili şu ana kadar akademik düzeyde yapılmış iki çalışma vardır. Bunlardan ilki, *Urfa Ağızı* adlı çalışmasıyla Kemal Edip Kürkçüoğlu'na aittir (Kürkçüoğlu, 1991). Diğeri ise Sadettin Özçelik tarafından hazırlanan *Urfa Merkez Ağızı* adlı çalışmadır (Özçelik, 1997). Bu çalışmada Urfa Merkez ağızı ile Azerbaycan Türkçesinin ortak yönleri ele alınacak, tespit edilen benzerlikler örnekler üzerinde gösterilecektir. Kürkçüoğlu'nun eseri, hacim olarak küçük olması ve çok az sayıda metin içermesinden dolayı karşılaştırma çalışması için tercih edilmemiştir. Karşılaştırma için kullanılan Urfa ağızına ait örnekler, Özçelik'in *Urfa Merkez Ağızı* adlı çalışmasından alıntılanmıştır.

3.1. Ses bilgisinde görülen ortak özellikler

3.1.1. Kalınlık-incelik uyumu

Türk dilinde Eski Türkçeden beri sağlam olan kalınlık-incelik uyumunun işleyişi, Azerbaycan Türkçesinde daha ileri bir düzeydedir. Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalmış Türkçe kökenli bazı kelimelerle Arapça ve Farsça alıntı pek çok kelime, farklı ses olayları sonucu uyuma girmiş durumdadır. Anadolu ağızlarında da kalınlık-incelik uyumu, standart yazı diline göre daha çok işler durumdadır.

Doğu grubu ağızları içinde yer alan Urfa ağzında yer yer bozulmalar olmasına rağmen, uyumun ağırlıklı olarak işlediği görülmektedir. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde uyuma bağlı olduğu halde günümüz yazı dilinde uyum dışına çıkan *hani, hangi, hangisi* gibi kelimeler de Urfa ağzında *hanı, hangı, hangısı* şeklinde uyuma girmiştir (Özçelik, 1997: 20).

xəste (< Far. *ḫaste*):

Sevirəm o yaşlı, xəstə gözünü, / Sevirəm o şirin, dadlı sözünü (Çobanzade, 2011: 107).

onlar heste olmuşlar. hesteliginden sonra aclıq olmuş. acda şe olmuşlar... (180).

dəfə (< Ar. *def'a*):

O gündən sonra əsəd hər dəfə Xəzangülü görəndə birçə dəfə gözlərini qırpardı, yəni “Mən sənə qurban olum.” (Hacızadə, 2004: 276).

Yanı arhadaşlarımızdan ha naza çeken var, ne var dəyenler var ha. çünki o televizyon qarşısında bir dəhfe şartlanmış (174).

fəqir (< Ar. *faqir*):

Zəifsən qüvvət verən, / Fəqirsən qanad gərən, / Bizlərik, sənin kimi / Bu yurdda ömür sürən (Çobanzade, 2011: 29).

Ələ feqir düşmüşlər ki nana mıhtac... (226).

rəhmət (< Ar. *rahmet*):

Nikolaya ona görə rəhmət oxuyur ki, bizdən soldat aparmayıbdır (Mirəhmov, 2006: 201).

He rehməte gətti, ciğara verim içi misiz? (151).

3.1.2. Önlüleşme: /e/ < /a/

Azerbaycan Türkçesinde, Arapça ve Farsça kökenli birçok alıntı kelimenin yapısındaki kısa ve kalın ünlülerin incilmesiyle bu kelimeler, kalınlık-incelik uyumuna uygun yapıya dönüşmüştür. Bu inceleme olayı, Urfa ağzını Azerbaycan Türkçesine yaklaştırır.

dəqiqə (< Ar. *daqīqa*):

On dəqiqədən sonra Nino nazik əllərini mənə uzadırdı (Səid, 2006: 79).

On dekkədə üç tene kurban kəsili (172).

zəhmət (< Ar. *zaḥmet*)

Qoy zəhmət çəkib hamı kimi vaxtında gəlib-gətsin işə (Hacızadə, 2004: 170).

Çoḫ zəhmet çekmişler, kurt girmiş (180).

qəzəb (< Ar. ġazāb):

*Və məhz həmin məsiyətin nəticəsidir ki, indi sənin də bu camaata **qəzəbin** tutub (Memmedquluzadə, 2004: 19).*

*Allah onlara bi **ğezəb** etməmiş. O **ğezəbte** sağdan gətmiş malları soldan gətmiş (226).*

xəfif (< Ar. ḫafīf)

*Üzüne **xəfif** qızartı çökmüş Xatirə müəllimə baxışlarını uzaqlara dikmişdi (Mirəhmov, 2006: 67).*

*Onı salçalı **ḫəfif** bir su yaparsan (206).*

xətir (< Ar. ḫatīr)

*Yel tikan qovur, / Türkü oxuyur, / **Xətrimi** sorur, / **xətrimi** sorur (Çobanzadə, 2011: 105).*

*Ya'nı bəle herkesi cem' etməh, toplanmaḥ, ḫal **ḫetir** sormaḥ (175).*

3.1.3. Artlılaşma: /a/ < /e/

Azərbaycan Türkçesinde Arapça ve Farsça kökenli alıntı kelimelerin yapısında kalınlık-incelik uyumu bağlamında görülen bir diğer ses olayı da artlılaşmadır. Alıntı kelimeler, önlüleşme olayında olduğu gibi artlılaşma yoluyla da uyuma bağlanmış durumdadır. Urfa Merkez ağzında -özellikle Arapça ve Farsça kökenli alıntı kelimelerde- çoklukla görülen artlılaşma olayı, Urfa Merkez ağzıyla Azərbaycan Türkçesi arasındaki ortak özelliklerden biridir.

salam (< Ar. selām):

*Erməni də başını çevirib, başı ilə dostcasına **salam** verdi (Səid, 2006: 64).*

*Yarıma **sálám** edin, / ölmemişəm sağam ben (161).*

maraq (< Ar. merāq):

*Çingiz Terekuloviç öz **həyatından** başqa **maraqlı** hekayətlər də danışdı (Mirəhmov, 2006: 146).*

*'Ali abə de **maraqlı** balqonu müse'it (166).*

avara (< Far. āvāre):

*Nəticədə isə **avara** bir boşboğaz kimi qalırıq arxada (Bünyadzadə, 2005: 167).*

*Ya benim bu '**avarahım** nère gidi 'avarahım? (153).*

3.1.4. Ünsüz ötümlüleşmesi

3.1.4.1. /-ğ/ < /-k/²

Eski Türkçede kelime başındaki kalın /k/ sesinin ötümlüleşerek /g/ olması Oğuzcanın karakteristik bir özelliğidir. Azerbaycan Türkçesinde söz başındaki kalın /k/ sesiyle birden fazla heceli kelimelerin sonundaki kalın /k/ sesleri, art damak /g/ sesine dönüşmüştür (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 181). Urfa Merkez ağzında ise /ğ/ < /k/ ötümlüleşmesi söz içinde ve söz sonunda görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

qonaq (< konak): *O, möhtərəm qonaq kimi kürsüyə əyləşərək məni xoş bir əda ilə salamladı* (Rihani, 2016: 189).

ayaq (< ayak): *Əqli-huşum əldən alar, eşqdən çəkdim ayaq, Bu Nəfəs halın yenə qıldı pərişan gözlərin* (Nəfəs, 2010: 17).

quyruq (< kuyruk): *Bə'zinə diş qıcıdıb, bə'zinə quyruq bularıq, / Bizə hər kəs çörək atsa, onu təqdir edərik!* (Sabir, 2004: 270)

darraq (< tarak): *Sonra birdən yadına düşür ki, darraq taxçadakı boxçanın içindedi. Amma daha hara keçər* (Acaloğlu ve Bəydili, 2005: 76).

Urfa Merkez Ağzı:

konağ (< konak): *Padişah beni gönderdi. Kapı karşız, bu konağ, padişahın konağı* (228).

ayağ (< ayak): *Temsili şındı benim üç ayağ veri, seninki de ikki ayağ veri* (181).

tarağ (< tarak): *Onnan sora hallaç yayı toğmağınan tarağ gib güzelce bele açılır* (187).

kuyrıq (< kuyruk): *kuyrıq ahllar. kuyrıqı bi çöpe bağlarlar. o kuyrıqı sacın üstine bele sürttihça o yağı bele erir* (200).

3.1.4.2. /d-/ < /t-/

Eski Türkçede söz başında bulunan /t/ sesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ötümlüleşerek /d/ olmuştur. Batı Türkçesinin batı ve doğu kollarını oluşturan Osmanlı ve Azerbaycan sahaları arasında /d/ < /t/ ötümlüleşmesi bakımından fark vardır (Ergin, 1993: 88). Anadolu sahasında, Osmanlıcada varlığını devam ettiren söz başı /d/ sesi, devrenin sonlarına doğru yeniden ötümsüzleşerek /t/ olmuştur.

Azerbaycan sahasında ise bazı kelimelerde /d/ sesinde yeniden bir ötümsüzleşme olmamış, /d/ sesi kullanılmaya devam etmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinden itibaren Batı Türkçesinde görülen /d-/ < /t-/ ötümlüleşmesi olayı, Anadolu ağzlarında standart yazı diline göre daha çok muhafaza edilmiştir. Doğru grubu ağzları içerisinde yer

² Azerbaycan Türkçesinde kalın /g/ sesi, /q/ işaretiyle gösterildiği için Azerbaycan Türkçesi için yapılan alıntılarda kalın /g/ sesi, /q/ ile gösterilmiştir.

alan Urfa Merkez ağzında da Azerbaycan Türkçesine benzer bir durum söz konusudur. /d-/ < /t-/ ötümlüleşmesi söz başında ve söz sonunda görülebilmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

dararı- (< tararı-): *Geri baxdım: durur anam / Gür saçları da **dararımış*** (Zanet, 2010: 41).

dararı- (< tararı-): *İtlərin başım qatar birisi / Quzunu dəreyə **dararı** birisi...* (Araz, 2004: 145).

daş (< taş): *Mələyə-mələyə quzu bulaqlar / **Daşların** dibində yetim qaldılar* (Araz, 2004: 151).

dırnaq (< tırnak): *Sızanaqları **dırnaqlarının** arasına alıb sıxır, sifətini qanadır* (Elçin, 2005: 96).

Urfa Merkez Ağzı:

daşın- (< taşın-): *Bunlar kimdirler, bu eve **daşınmışlar*** (228).

diskin- (< tiksini-): *Daha kablar kirlı dıye **dıskıniken** bağı ki ne bağsın* (229).

datlı (< tatlı): *Çi kıfteler olur. **Datlılar** yapılır* (195).

duzla- (tuzla-): *Pathcan fırına atılır, **duzlar** söğılme yaparlı* (190).

3.1.5. Ünsüz sızıcılaşması: /x (h)/ < /k/

Söz içinde ve söz sonunda görülen /h/ < /k/ değişmesi, Batı Türkçesinde daha çok Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülür. Eski Anadolu Türkçesi devresinden sonra Osmanlı sahası, ağırlıklı olarak /k/’li kullanıma dönerken, Azerbaycan sahasında Eski Anadolu Türkçesinin devamı niteliğinde /h/’li şekiller kullanılmaya devam etmiş ve yaygınlaşmıştır. Azerbaycan Türkçesinde kelime içi ve sonunda çoklukla görülen /h/ < /k/ sızıcılaşması, doğu grubu Anadolu ağızları için karakteristik bir ses olayıdır (Karahan, 1996: 56). Doğru grubu ağızları içerisinde yer alan Urfa Merkez ağzında da /h/ sesi oldukça yaygındır.

Azerbaycan Türkçesi:

Qorxar... İşi **çoxdur...** Azca ağladı, / **Qorxduki**, eşidib kədərənərsən (Araz, 2004: 51).

Saxlayıb müxtəlif evlərdə miskin, evindən saldılar onu didərgin (Qüdsi, 2005: 227).

Tarısan Batunu, Çingizi yaxşı, / **Axardı** gözünün o qanlı yaşı (Çobanzadə, 2011: 74).

Sən öz mənliliyinin dar sarayından / Kənara **çıxmasan**, ey dostum, inan, (Vazeh, 2004: 40).

Urfa Merkez Ağzı:

Sa’id dedı: “Baba ben utandım. Eyi **bağamadım**.” (165).

Ağsam üzerı herkes tükənını kitledığı zaman tükkenınıın zırını zıdırını sıpırı (155).

Çağmağ çağmağa geldiğ / kına **yağmağa** geldiğ (210).

3.1.6. Ünsüz ötümsüzleşmesi: /p-/ < /b-/

Eski Türkçede kimi kelimelerde ön ses durumunda bulunan /b/ sesinin Batı Türkçesinde ötümsüzleşerek /p/ olma seyri, Osmanlı ve Azerbaycan sahalarında farklı şekillerde cereyan etmiştir. Osmanlıcada ötümsüzleşme sonucu ön seste /p/ sesiyle kullanılan bir kelime Azerbaycan Türkçesinde /b/, bazen de Azerbaycan Türkçesinde ötümsüzleşme sonucu /p/ ile kullanılan bir kelime Osmanlı sahasında /b/ ile kullanılmıştır (Ergin, 1993: 80).

Urfa Merkez ağzında, Türkiye Türkçesi standart yazı dilinde bazı kelimelerin başında bulunan /b/ sesi, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi ötümsüzleşerek /p/ye değişmiştir.

Azerbaycan Türkçesi:

palçiq (< balçık): *Qalaca küncünə qısılan şahın / Xalqı **palçiq** kimi tapdalanıbdı* (Araz, 2004: 188).

pozul- (< bozul-): *Qafqaz xalqları arasında məhəbbətdən danışanda Məhəmməd Heydər in əhvalı **pozuldu*** (Səid, 2006: 87).

paxla (< bakla): *Məsələn: hübubat, qəbilden buğda, maş, noxud, **paxla**, çəltik, mərcimək, küncüt, çətənə...* (Məmmədquluzadə, 2004: 160).

Urfa Merkez Ağzı:

pıçağ (< bıçak): *Bəle ustıra gibi bir **pıçağ** elinde hazır, bunun boynına sürməyə başlar* (145).

paqlava (< baklava): ***Paqlava** dilimi şəden keserler, pıçağdan* (200).

3.1.7. Sürekli ünsüzler arasında değişme

3.1.7.1. /l/ < /r/

Türkçede söyleyiş zorluğu bulunan akıcı /r/ sesi, kimi kelimelerde yine akıcı bir ünsüz olan /l/ sesine değişebilir. Özellikle Anadolu ağızlarında ve konuşma dilinde yaygın olan bu ünsüz değişmesi, Azerbaycan Türkçesi ile Urfa Merkez ağzının sahip olduğu ortak özelliklerden biridir.

saral- (< sarar-):

*Əttar yarın görün kimi zəfərantək **saraldı** / Çırpınaraq qəlbi birdən onu sonsuz bir dərd aldı* (Qüdsi, 2005: 152).

*Haşayam lemun kımın / **saraldım** onun kımın / ne gavır ne müslıman / olmasın benim kımın* (235).

3.1.7.2. /n/ < /m/

Urfa Merkez ağzı ile Azerbaycan Türkçesi arasında ses bilgisi açısından ortak olan özelliklerden biri de çok yaygın olmayan /n/ < /m/ ünsüz değişmesi olayıdır.

indi / şındı (< şimdi):

Azerbaycan Türkçesi:

*Baxış sənin qəlbini titrədən o bəxtəvər qız **indi** neynir, görəsən?* (Bünyadzadə, 2005: 204)

*Lakin **indi** mən heç biri döyüşmək istəməyən iki qafqazlının arasında oturmuşam* (Səid, 2006: 66).

Urfa Merkez Ağzı:

*Davul çaldı, ikki gün. Mevlüd yapmadı. **Şindi** olsa yapardı* (181).

*Beni **şindi** bi tenesi bi milyona tutsa daş taşısın, ben bu tükeni birağram* (152).

3.1.8. Göçüşme (Metatez)

Kelime içerisindeki iki ünsüzün yer değiştirmesi olayı olan göçüşme, Azerbaycan Türkçesiyle Anadolu ağzlarında sıkça görülen bir ses olayıdır. Urfa Merkez ağzında /r/ ünsüzünün bulunduğu kelimelerde göçüşme olayı daha çok görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

*Bu nəfs bir parça **torpaq**, yaxud satılacaq və girov qoyulacaq mal deyil* (Rihani, 2016: 127).

***Torpaqdan** yenice dirçəlməyə başlayan az qala torpaqdan seçilməyən qırmızı **yarpaqlar** quşəppəyini quş kimi dənərdik* (Bünyadzadə, 2005: 100).

***Çılpaq** qayasına, soyuq daşına / Yağışlı dumanlar yetişə bilmir* (Araz, 2004: 129).

*Həyətdə qeybətləşən **arvadlar** səslərini kəsib bir-birilərinin üzünə baxdılar* (Bünyadzadə, 2005: 11).

*Bir dəfə mən gecə bu iniltilərə və xorultulara **yuxudan** ayıldım və bərk dilxor oldum* (Mirəhmov, 2006: 292).

Urfa Merkez Ağzı:

*O zamana keder Cebra'il 'aleyhissalam gəldi dedı ki: "Eliyi **torpağa** vur bağm."* (247).

*Bi **melmekete** gelmiş. Şindi bizim kız gelin etmağ zamanımız mı deyı* (233).

*Cebra'il 'aleyhissalam gəldi. Dedi: "Yedi şiveden hangısınan oğrsayız **dorğıdır**"* (164).

*Yani bunlar gider ister. Ya dayısının **arvadi**, ya 'emisinin arvadi.. İşte bele* (193).

*Seni **pehriz** edı. Siye 'ilac yazı..* (184).

3.1.9. Ünsüz ikizleşmesi

İç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurgulu olan ikinci hecenin başındaki ünsüzlerin açık hecenin zayıflığını kapatmak üzere tekrarlanmasıyla ortaya çıkan ünsüz ikizleşmesi, Türkiye Türkçesinde birkaç istisna dışında görülmez (Karaağaç, 2012: 80). Buna karşılık çağdaş lehçelerden Azerbaycan

Türkçesinde pekiştirme, ses düşmesi ya da uzun ünlülerin ksalması gibi etmenlere bağı olarak meydana gelen bazı ikizleşme örnekleri görülmektedir (Yalçın, 2018: 161). Azerbaycan etkisinin görüldüğü doğu grubu Anadolu ağızları arasında yer alan Urfa Merkez ağızında da benzer şekilde ünsüz ikizleşmelerine rastlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi:

Yeddi yalan yazdınız / Balkandandır soyumuz, kökümüz... (Zanet, 2010: 15).

Dənizdə ki, doqquz fələk sədəfdir, / Səndəki dörd gövhər sənə şərəfdir (Cami, 2004: 180).

Təpərsiz, cəsərsiz səslə gülsatan saqqallı, qırmızıyanaq kişiyə müraciət eləyib (Hacızadə, 2004: 277).

Doğmaca qardaşı çaqqal qurd ilə, / Qəsdən el içində gəzirlər elə (Bünyadzadə, 2005: 29).

Urfa Merkez Ağızı:

Bazartesi bunun ikkisi bitmiş, bu düğmelerini göttirmişem, evde tikmişem (154).

Ottız bin lera keder tutar, bu konuşma, bəle nası teli çektimse ordan (155).

Ayağa kaħacaħ daha taħatım ħalmamış. Elliyedi ellisekkiz yaşıdayam (154).

İçersine girdi. Büttin arındı ve çıhtı (247).

3.1.10. Aykırılma

Benzeşmenin tam tersi olan aykırılma olayı, boğumlanma noktaları aynı olan iki ünsüzden birinin boğumlanma yeri farklı olan bir ünsüze dönüşmesidir. Azerbaycan Türkçesinde ve Urfa Merkez ağızında benzeşmeye göre daha az görülen bir ses olayıdır.

hambal < (Ar. hammal):

Gündəlik çörək pulu çıxarmaq üçün Bülbül gah limanda hambalhq edir, gah evlərdə qab yuyur.. (Bünyadzadə, 2005: 81).

Ƙırħ gün elli gün yatıya giderlerdi gelirlerdi, ħamballarını vardı (174).

3.1.11. Ünsüz Düşmesi

3.1.11.1. Ø < /y-/

Yanında dar ünlü bulunan sözcük başı /y/ sesinin düşmesi, Azerbaycan Türkçesinde görülen karakteristik bir ses olayıdır (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 182). Söz başında /y/ sesinin düşmesi olayı, Azerbaycan Türkçesinin etki alanında bulunan doğu grubu ağızlarında da görülmektedir. Urfa Merkez ağızında da kimi sözcüklerde yanında dar ünlü bulunan sözcük başı /y/ sesi düşebilmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

üz (< yüz): *Mən qəm içrə qərğ olub, qaldım ərman içində, / Üzüm qara, dilim lal, dostü düşman içində* (Nəfəs, 2010: 96).

itir- (< yitir-): *İndi başa düşürəm ki, əsgərliyə qədər çox vaxt itirmişəm* (Bünyadzadə, 2005: 159).

uca (< yüce): *Xalqa onun kar etmədi qəzəbi bir an, / Güldü hərə bir tərəfdən daha ucadan* (Vazeh, 2004: 52).

ürək (< yürek): *O seni ürəkdən istəyən bir ana kimi məndən də çox səvindi* (Məmmədquluzadə, 2004: 370).

Urfa Merkez Ağzı:

ürek (< yürek): *A ağama sölim, ben bahtım bunları dınliye dınliye benim üregim şışti* (155).

igir (< yiğit): *Merdivana / Sarıl çih merdivana / Yar semağ igir karı / Ne bilir her divana* (162).

üzük (< yüzük): *Üzük gətirirler, bilezik gətirirler, altun gətirirler, elbisehğ gətirirler* (199).

üz (< yüz): *O duvağı örttise, süsledilse oğlan evindən kattiyen o gelinin üzünü daha kimse göremez* (198).

Bunun dışında aşağıdaki örnekte, iç sesteki /y/ sesinin Azerbaycan Türkçesi ile Urfa Merkez ağzında düştüğü tespit edilmiştir.

kef (< Ar. keyf):

Sağlıq ilə beş gün kef sür dünyada, / Qənimət bil bu dövranı, xocam sən (Nəfəs, 2010: 141).

è herkes bèle burada bayır dağlar var. dağlara giderler. kèf ehilleri, mesela üç beş arhadaş veya yedi sekkiz arhadaş (147).

3.1.11.2. Ø < /-f-/

Azerbaycan Türkçesinde, bazı yabancı asıllı kelimelerde görülen sızıcı /f/ sesinin eriyerek kaybolması olayı, Urfa Merkez ağzında az da olsa görülebilmektedir.

cüt / çüt (< Far. cuft):

Bütün Rusiyamı dolaşib gəzsən, bir cüt gözəl ayaq tapa bilməssən (Hacızadə, 2004: 439).

Üç bacı bir olılar. Bi çüt çımları var (227).

3.1.11.3. Ø < /v/ < b/

Türkçe bazı kelimelerde söz başında ve söz içinde yer alan Eski Türkçe /b/ sesi, Azerbaycan Türkçesinde önce /v/ sesine dönüşmüş, daha sonra da eriyerek düşmüştür (Yalçın, 2018: 163). Azerbaycan Türkçesinde görülen bu ses olayına Urfa Merkez ağzında da rastlanmaktadır.

yuğa (< yufka):

*Aradan bir az keçməmişdi ki, Səhnəbanının anasını **yuxa** üstünə apardılar* (Ələkbərli, 2010: 5).

*Burada çoxda iri olmayan, diametri cəmisibir neçə santimetr olan yastı və **yuxa** ləpik daşı səçilir* (İsmailov, 1999: 717).

*İstersen **yuğa** ekmekten yə, istersen **qaşıhtan** yə. Çok güzel olur* (207).

3.1.12. Eski Türkçe biçimlerin korunması**3.1.12.1. Ünlü genişlemesi: /ö/ < /ü/**

Türkçenin tarihi dönemlerine ait metinlerde, ilk hecesinde geniş ünlü bulunan bazı kelimeler, Batı Türkçesinde geniş ünlülerin daralmasıyla dar ünlüyle kullanılmaya başlamıştır. Buna karşılık Batı Türkçesinin doğu kolunu oluşturan Azerbaycan Türkçesinde, Osmanlıcada dar ünlü taşıyan bazı kelimeler, geniş ünlülü olmaya devam etmiştir (Ergin, 1993: 79).

Batı Türkçesinin doğu ve batı kolları arasında görülen bu karışık durum Anadolu ağızlarında da görülmektedir. Urfa Merkez ağzı, genel yazı dilinde dar ünlü taşıyan bazı kelimelerin geniş ünlü taşıması yönüyle Azerbaycan Türkçesiyle aynı çizgide yer alır.

Azerbaycan Türkçesi:

*Evdə atam və özümədən on yaş **böyük** qardaşım qaldı* (Hacızadə, 2004: 118).

*Hamı bayram etdi: “Dünyada təksən / Ey **böyük** şahımız sənə min əhsən!”* (Vazeh, 2004: 54).

*İldən bir gün ayrıldı, əlində yanar məşəl, / İldən bir gün ayrıldı, bütün günlərdən **gözəl*** (Bünyadzadə, 2005: 26).

*Qara zülfün dalğa-dalğa, / **Gözəl** yarım, heyranı mən* (Nəfəs, 2010: 24).

Urfa Merkez Ağzı:

*Biz buna **böyük** bir atası yapalım. İbrahim'i atası atalım* (141).

*Bu şekil bizi **böyütti**. Heremiz oldıh sekkız on nüfus* (153).

*Babası bağı ki, padişah bağı ki bu kıızı o keder **gözel güzel**, nasıl bi kız ki* (249).

3.1.12.2. Ünsüz ötümlüleşmesi: /b-/ < /p-/

Eski Türkçe devresinde bazı kelimelerde söz başında bulunan /b/ sesi, Türkiye Türkçesinde ötümsüzleşerek /p/ sesine dönüşmüştür. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında başlayan bu ötümsüzleşme hadisesi, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçelerinde farklı şekillerde cereyan etmiştir. Osmanlı sahasında /p/ye dönen bazı kelimeler Azerbaycan sahasında /b/’li olarak kalmış, dolayısıyla eski şekiller korunmuştur (Ergin, 1993: 80).

Urfa Merkez ağzı, bazı kelimelerde ön sesteki /b/ sesini muhafaza etmesi yönüyle Azerbaycan Türkçesine benzer bir durum sergiler. Söz başı /b/ sesinin ötümsüzleşmeyerek korunması, Urfa ağzı için arkaik bir ses özelliğidir.

Azerbaycan Türkçesi:

*Kim bilir, toylarda etləri **bişmiş** / Köndələn sümüklər arxlara düşmüş* (Çobanzadə, 2011: 93).

*Üzeyir bəy yenə **barmaqlarını** pianonun dillərindən ayırmadan soruşdu* (Mirəhmov, 2006: 82).

Urfa Merkez Ağzı:

*Fırında **bişen** daha güzel olur. Fırında **bişürsən** bunun adı da işte ‘ali nazik* (2006).

*İlle bi yüz görümlü taħar ya boynuna ya **barmağına** bi şə taħar* (199).

3.1.12.3. Ünsüz ötümsüzleşmesi

3.1.12.3.1. /k-/ < /g-/

Eski Türkçe devresinde ince ünlü taşıyan bazı kelimelerin başındaki /k-/ ünsüzü, Batı Türkçesinde ötümlüleşerek /g-/ olmuştur. Oğuz grubunun doğu kanadını oluşturan Azerbaycan Türkçesinde ise birtakım kelimelerde bu ötümlüleşme olayı gerçekleşmemiş, eski şekil devam etmiştir. Urfa Merkez ağzında da -Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi- kimi kelimelerde Eski Türkçe söz başındaki /k-/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

*O, zaman **keçsə** də sevgisinə xəyanət etməyən yeganə dostdur* (Rihani, 2016: 67).

*Onun **kölgəsində** nə bitki bitir, nə də heyvan yaşayır* (Rihani, 2016: 91).

*Günahkar uşaq **kimi** Nurəddinin üzünə baxıb gülümsədi* (Hacızadə, 2004: 146).

*Nə sünbül, nə çiçək, nə dəli **könül**, Nə də türküdəki o yosma qızlar* (Çobanzadə, 2011: 126).

Urfa Merkez Ağzı:

*Terzi evine götürür evinde olduğu **kimîn** işte keser* (153).

*Bəle gəttih. Bi **kölgeh** yer var. Millet orya aħın edī* (170).

Hanı mesele balcanları karnıyarıh yaptığımız kibi (170).

Ahmet paşa leglegi / geymiş keten köynegi / keten köyneke dizinde / gözi vezir kızında (162).

3.1.12.3.2. /t-/ < /d-/

Eski Türkçede söz başında bulunan /t-/ sesi, Oğuzcanın ilk devresi olan Eski Anadolu Türkçesinden itibaren ötümlüleşerek /d-/ olmaya başlamıştır. Ancak bu ötümlüleşme olayının gelişimi, Osmanlı ve Azerbaycan sahalarda farklılık göstermiştir. Osmanlıcada ötümlüleşen söz başındaki /t-/ sesi, Azerbaycan Türkçesinde bazı kelimelerde ötümlüleşmeyerek varlığını muhafaza etmiştir (Ergin, 1993: 88).

Doğu grubu ağızları içinde yer alan Urfa Merkez ağzında, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bazı kelimelerde söz başındaki /t/ sesinin korunduğu görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

Sonra belindən asdığı torbasından cürdeyi çıxardıb içindəki suyu kərtən-kələnin üstünə tökdü (Bünyadzadə, 2005: 83).

Nə yelkən tikməyə bir arşın iplik, / Nə yola qoymağa bir parça çəlik (Çobanzadə, 2011: 116).

Heç kəsin sağərinə tökməz inan mey bu fələk / Özü peymanəsini döndərib etmiş xunbar (Qüdsi, 2005: 257).

On günə, bir aya tikdiyın yuva / Bircə an içində dağıldı, ay quş! (Araz, 2004: 80).

Urfa Merkez Ağzı:

İnnenin deligine bağıyam. Burdan, bunı tikmişem vallahl 'azim billahl kerim bazartesi bunun ikkisi bitmiş (154).

Bah tüfenglerin içinə barud koyılar ya. Bunu kapadılar ki tökilməsın diye (185).

3.2. Şekil bilgisinde görülen ortak özellikler

3.2.1. Teklik I. ve II. kişi ekleri

Eski Anadolu Türkçesi döneminde teklik I. kişi için kullanılan eklerden biri olan *-Am*, Osmanlı Türkçesinin ilk dönemine kadar geniş ünlülü olarak kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesi devresinde ünlüsü daralan ekin daha sonra yuvarlak ünlülü biçimleri kullanılmıştır. Devrenin sonunda da ek, uyuma bağlanmış ve ekin günümüzdeki şekilleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinde *-sIn* biçiminde kullanılan teklik 2. kişi eki, sonradan ekin sonunda bulunan /n/ sesinin genizleşmesiyle *-sIn* biçimine dönmüştür (Ergin, 1993: 270).

Türkiye Türkçesinde teklik I. ve II. kişi ekleri dar ünlülü olarak kullanılırken Azerbaycan sahasında ise söz konusu eklerin, geniş ünlü taşıyan biçimleri genelleşmiştir. Urfa Merkez ağzında da zamir kökenli teklik I. ve II. kişi ekleri geniş ünlülü olarak kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi:

*Bəy həmrəhum **aldırmuşam** əlimdən* (Nəfəs, 2010: 67).

*Ey yaranlar, **yanmışam** mən Aycamahn dağına* (Nəfəs, 2010: 73).

***Qorxuram** ki, vətən məndən az fayda görsün* (Səid, 2006: 62).

*Sən onu ən qəribə biçimdə – vaxtaşırı coşub-daşan bir şəkildə **görəcəksən*** (Rihani, 2016: 142).

***Bilirsən** ki, onun üçün **gətirirəm**, niyə **sorusursan** əqdəm?* (Hacızadə, 2004: 55).

Urfa Merkez Ağzı:

*Yüz elli beş yaşında torun sayısını **hətta dedí: “Bilmiyem.”*** (177).

*Bi parça et **ahram**. Bi **bağyam** elektrik parası geldi* (152).

*Bınları aışamdan ayrı ayrı suya **koypup** **islatacağsan*** (205).

*Dorğandıhtan soyra bi bardağa da eşkisini **hazırlarsan*** (204).

3.2.2. Çokluk I. ve II. kişi ekleri

Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zaman ve şart kipi dışındaki fiil çekimlerinde kullanılan çokluk I. kişi eki *-Iz/-Uz*, Urfa Merkez ağzında nadiren görülürken, Azerbaycan Türkçesinde görülmez. Bunun yerine Azerbaycan Türkçesinde *-iq/-iq, -uq/-üq* ekleri, Urfa Merkez ağzında ise bu eklerin nispeten sızıcılaştırmış biçimi olan *-Ix* eki kullanım sahasına çıkar.

Yine Türkiye Türkçesinde kullanılan çokluk II. kişi eki *-sInIz*, Azerbaycan sahasında da kullanılır. Azerbaycan sahasında bu ekin yanı sıra kullanılan *-sIz* eki, Urfa Merkez ağzında sözü edilen fiil çekimlerinde kullanılan tipik çokluk II. kişi ekidir.

Azerbaycan Türkçesi:

*Oho, **deyəsən** rəsmi söhbət **edəcəyik**, **eləmi?*** (Hacızadə, 2004: 358).

*..silahımızı **sənətkarlarımızın** özlərinə layiq böyük hədəf və məqsədlərə tərəf **yönəlməliyik*** (Vurğun, 2005: 335).

*Ancaq axı biz artıq **çoxdandır** uşaqlıq yaşından **çıxmışıq*** (Səid, 2006: 67).

*Amma heç ağılma da **gəlmirdi** ki, bu, siz **olarsız**...* (Hacızadə, 2004: 121).

*Əcaba, **belə** peşkəşin **qəbul** olmadığı nə səbəbdür və niyə məndən **gizləyirsiz?*** (Xudiyev, 2012: 438).

***Bilirsiz**, insan da metal kimi bir şeydir..* (Hacızadə, 2004: 171).

Urfa Merkez Ağzı

*Ayağta gidip geliyiğ. **grenmişiğ** bi kere (155).*

*'Abdilla ab var, Eskiden beri **tanışıyığ** (169).*

*Deyi: "Evdeyiğ, sizi **bekleriğ**. Hoş bi ne'met yanı." (155).*

*Beni o keder koņıřtırdiz, teybe mi, **alısız**, ne **edisiz?** (150).*

*Ekmegimi niye **alacağsız** babam? (150).*

3.2.3. şimdiki zaman eki

Eski Türkçede şimdiki zaman kipinin çekiminde, Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan *-r, -Ir, -Ur* ekleri kullanılmıştır (Türk, 1999: 291). Oğuzcanın yazıya geirilmif ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki zaman çekimi için, geniş zaman eklerinin yanında özel bazı şekiller de ortaya çıkmıştır. XV. yüzyıldan itibaren *yorı-* fiilinin ekleşmesiyle *-yor* eki, yazı dilinde görülmeye başlamıştır (Türk, 1999: 304). Türkiye Türkçesinde *yorı-* fiilinden ekleşen *-yor* eki şimdiki zaman çekiminde genelleşirken Azerbaycan sahasında Eski Türkçenin devamı niteliğinde dar ünlülü *-Ir, -Ur* ekleri şimdiki zaman için kullanılagelmiştir.

Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eki, bölgelere göre farklılık gösteren eklerin başında gelir. Doğu grubu ağızlarında şimdiki zaman için *-r/-Ir, -Ar, -yer* gibi farklı ekler kullanılır (zek, 2012: 1753). Doğu grubu ağızları arasında yer alan Urfa ağzı, dar ünlülü *-i (< -Ir)* ekini kullanması yönüyle Azerbaycan Türkçesiyle benzer bir durum ortaya koyar.

Azerbaycan Türkçesi:

***Glirem** yazmağa bir klm, **tutursan** limi (Xudiyev, 2012: 568).*

*Hr trf **baxıram**, ancağ onun şklini **görürüm** (Vazeh, 2004: 66).*

***Boylanıram**, **soruşuram**, uşaq sslri (Araz, 2004: 44).*

Urfa Merkez Ağzı:

*stte **ığısan seyredisen** b tene de uyanığ bağtım geldi (170).*

*Diyem ulan ben bu adamı **taniyam** (167).*

*Mesele bz her sene  yüz kilo biber **aliyiğ** (203).*

3.2.4. İstek kipi ekimi

Batı Türkçesinde *-A* ekiyle yapılan istek kipinin Eski Anadolu Türkçesinden sonra okluk I. kişi, Osmanlıcanın sonlarında ise teklik I. kişi çekiminin kullanımdan düşmesiyle Türkiye Türkçesine yalnız ikinci ve üçüncü kişi çekimleri geçmiştir. Kullanımdan düşen teklik ve okluk birinci kişi istek eklerinin işlevini ise emir ekleri üstlenmiştir (Ergin, 1993: 294).

Azerbaycan Türkçesinde istek kipinin çekiminde eski biçim devam etmiş ve -A eki bütün şahıslar için kullanılmıştır. Aynı durum doğu grubu ağızları içerisinde yer alan Urfa Merkez ağzı için de söz konusudur. Urfa ağzı, özellikle istek teklik ve çokluk I. kişi çekimi açısından Azerbaycan sahasını andıran bir görüntü sergiler.

Azerbaycan Türkçesi:

*Vədeyi-vəslində dedin, gündə qurbanın **olam*** (Nəfəs, 2010: 90).

*Sevdiyim, hər sözünə, sözlə, şirin canı **verəm*** (Nəfəs, 2010: 69).

*“Gəl, - dedin. - **Gedək** birlikdə / Heç nə durdurmaz bizi bu dünyada”* (Zanet, 2010: 94).

*Məsələn, “Sevdama” şeirinə **baxaq*** (Zanet, 2010: 6).

Urfa Merkez Ağzı:

*Başımı endiriyem ki o baştan erken **kaşam*** (154).

*Eger mümkünse bi **görüştah**, onu **göraht*** (169).

*Artıht **uzatmıyah**. O doğırī bi oğlan* (251).

3.2.5. Emir kipi çekimi

Türkiye Türkçesinde emir kipi çekiminde her şahıs için farklı ekler kullanılır. Aynı durum Azerbaycan Türkçesi için de söz konusudur. Türkiye Türkçesinde emir teklik I. kişi çekiminde için -*AyIm* eki kullanılırken Azerbaycan Türkçesinde -(*X*)*m* eki kullanılır. Urfa Merkez ağzında da emir teklik I. kişi çekiminde büzüşme yoluyla ortaya çıkan -(*X*)*m* (<-*AyIm*) ekinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (Özçelik, 1997: 103).

Azerbaycan Türkçesi:

*Qoy səhər açılsın, səni **boşuyum*** (Əsgərli, 2006: 140).

*Sənsən, səni **görüm** böyümə, bitmə* (Çobanzadə, 2011: 114).

*Ha deyirəm **yazım**, imkan tapa bilmərəm* (Hacızadə, 2004: 148).

*Neçin **deyim** ki ürəyim al qandır?* (Qüdsi, 2005: 188).

Urfa Merkez Ağzı:

*Hele siz otturun, ben **kaşım** bu kilidleri **alım**, **gidim**, **sorum*** (227).

*Bi de burğulsız bi yimegimizi **anlatım*** (206).

*O gëttigi kimin gelim siye **sarılm*** (249).

Ya sabur ya Allah boş gétmim (246).

3.2.6. Şart birleşik çekimi

Türkçede fillerin birleşik çekiminde kişi eki, kip eklerinin sonunda yer alır. Gerek doğu grubu Anadolu ağzlarında gerekse Azerbaycan Türkçesinde bu yapının değiştiği durumlar vardır. Özellikle şart birleşik çekiminde kişi ekinin şart ekinden önce gelmesine hem Urfa Merkez ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde yaygın rastlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi:

Bozbaşdan doymaq istəyirsənsə, qonaqlarını tox yola salmaq istəyirsənsə, çölməyə çox ət sal (Xudiyev, 2012: 212).

Əgər bunu nəzərdə tutursansa... (Səid, 2006: 43).

İlyas bəy, sən burada qalirsansa, mən də qaliram (Səid, 2006: 201).

Səyyah oluramsa, göz işlədikə (Araz, 2004: 30).

Ləzzətli şey bişirmək istəyirsənsə, seriallara az bax, idman zallarında az avaralan (Mirəhmov, 2006: 301).

Urfa Merkez Ağzı:

Ben konuşmuşamsa ödemağa gelmişem (153).

Eger babay varsa, beni babaya alacağsansa ya sabur ya Allah (192).

Bu saraym üçte birini biye verisense (185).

Kimi arisansa burda, kapıları açığ birağın (171).

3.2.7. Ek fiil geniş zaman teklik I. ve II. kişi çekimi

Türkiye Türkçesinde ek fiilin geniş zaman teklik I. ve II. kişi çekimlerinde düz-dar ünlüler kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde ise birinci tip kişi eklerinin kullanımında olduğu gibi düz-geniş ünlüler tercih edilir. Urfa Merkez ağzı, ek fiil geniş zaman teklik I. ve II. kişi çekimlerinde düz-geniş ünlüleri kullanması yönüyle Azerbaycan sahasına yaklaşır.

Azerbaycan Türkçesi:

Mən yanındayam, həmişə yanındayam, dedim (Elçin, 2005: 42).

Dostlar süfrəsində doymazam, acam (Araz, 2004: 157).

Üzüntülü ömürdən çox uzaqsan, çox uzaq (Araz, 2004: 187).

Bütün pedaqoji metodlara biganəsən, çünki siniqsən (Elçin, 2005: 25).

Urfa Merkez Ağzı:

*Bağ ben mesele yetmiş yaşında bi **ıhtıyaram** (182).*

*Anama heber edin gülmemiş kıızı **benem** (245).*

*Bu sıhhatî bu uzun yaşamayı neye **borçhsan** (177).*

*Cum'a namazında kıyama durmuşsan, Allah'ın **huzurundasın** (183).*

3.2.8. Ek fiil geniş zaman çokluk I. kişi çekimi

Türkiye Türkçesinde ek fiil geniş zaman çokluk I. kişi çekiminde *-Iz/-Uz* ekleri kullanılırken Azerbaycan sahasında *-ıq/-iq, uq/-üq* ekleri tercih edilir. Urfa Merkez ağzında *-ıq/-iq* eklerinin sızıcılaştırmış biçimi olan *-Ix* ekinin kullanılması, bölge ağzını Azerbaycan Türkçesine yaklaştıran bir durumdur.

Azerbaycan Türkçesi:

*Dedilər, **razıyq** buna hamımız, Yusifi görməkdir bizim arzumuz (Cami, 2004: 174).*

*Biz bir kişinin **arvadıyq**, eyni vaxtda hərəmiş bir oğlan doğmuşuq (Elçin, 2005: 219).*

*Biz ayrı cür təmiz və ayrı cür **çirkliyik** (Səid, 2006: 56).*

*Biz Avropanın şərqində yerləşən bir **ölkəyik** (Səid, 2006: 96).*

Urfa Merkez Ağzı:

*Biz **nemeħremiħ**, bız göze görünemeniħ (229).*

*Elbisesi yoħ, başörtisi yoħ, bız **feħiriħ** (248).*

*Biz **evlatlarıyħ**, yapmaz mıyħ? (152).*

3.2.9. Zarf-fiil eki: -AndA

-GAn sıfat-fiil eki ve *-DA* bulunma durumu ekinde meydana gelen *-GAndA* zarf-fiil eki (Bayraktar, 2004: 222), Batı Türkçesinde /g/ sesinin düşmesiyle Eski Anadolu Türkçesinde *-Anda* biçiminde kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde görülmeyen *-AndA* eki, Azerbaycan Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi etkisinin hissedildiği doğu grubu ağızlarında yer alan Urfa Merkez ağzında da görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

*Bakıdaki evimizin damından **baxanda** həyat çox gözəl və yüngül idi (Səid, 2006: 11).*

*Bəli, əsil aşıq odur öz yarını **görəndə** / varlığını unudaraq dili düşsün kəməndə (Qüdsi, 2005: 153).*

*Çöldə qar **yağanda** qar dənəciklərinin nazlına-nazlına uçmasına baxıb sevinərdik (Bünyadzadə, 2005: 4).*

Urfa Merkez Ağzı:

“Babam **çılanda** kapı çek.” dër (229).

Egîlip su **alanda**, elide tas olaydım (202).

Ėerib bülbül **ötende** / geribliğ yaman olur (242).

3.2.10. İsimden isim yapma eki: +CI

Meslek ve uğraş adları yapan +CI isimden isim yapma ekinin, Azerbaycan Türkçesinde ötümlü şekli kullanılmamaktadır (Buran ve Alkaya, 2011: 63). Urfa Merkez ağzında ise +CI ekinin ötümlü ya da ötümsüz şeklinin kullanımında kesin bir kural bulunmamaktadır (Özçelik, 1997: 68). Ancak, ünlü ve ötümlü ünsüzle biten kelimelerde kimi zaman ünsüz uyumuna aykırı bir şekilde ekin ötümsüz biçiminin kullanılması Azerbaycan Türkçesiyle benzerlik göstermektedir.

Azerbaycan Türkçesi:

Tale olur neçə xəşbəxt insana, / Bələdçilər **yolçulara**, karvana (Bünyadzadə, 2005: 62).

Mənəviyyatımızı işğal etməkdə olan **yabançı** meyillər Qarabağ müharibəsinin xalqımıza vurduğu zərbələr qədər sarsıdıcıdır (Mirəhmov, 2006: 176).

Bir qoca **dəmirçi** qılınc naxışlar, / Yazar dəstəyinə “İnsan vüqarı” (Araz, 2004: 127).

Urfa Merkez Ağzı:

Fırınçidan bi ekmeğ aldım, yav bahtım, la bu ka'ke keder ya (156).

Kaħveçi dër ya sen yanı èyi atdan aynaram dërsen, bu at nasıl bi at? (218).

Bègim gelmiye çin, bègim dèyi ki heç bi **yabançı** kapıdan içerı adımı atmıyacağ (231).

Yara benden / OĖ senden yara benden / **Yolçı** yoliya Ėurban / Selam èt yara benden (241).

Sonuç

XVII. yüzyılda iki kola ayrılan Batı Türkçesinin doğu kolunu oluşturan lehçelerden biri de Azerbaycan Türkçesidir. Azerbaycan Türkçesi, başta Azerbaycan olmak üzere Güney Kafkasya, Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı, Kerkük ile Irak-Suriye bölgelerindeki Türklerin dillerini içine alır. Anadolu sahasında genel olarak Batı Oğuzca hâkim olmakla birlikte Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde Azerbaycan Türkçesinin etkileri görülmektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Urfa Merkez ağzı, bulunduğu konum itibarıyla Azerbaycan ve Irak-Kerkük Türkmen Türkçesine benzer özellikler sergiler.

Bu çalışmada Urfa Merkez ağzı ile Azerbaycan Türkçesi arasında bir karşılaştırma yapılarak her iki dil bölgesinde görülen ortak özellikler ortaya konmuştur.

1. Ünsüz ikizleşmesi, söz başında /y/ sesinin düşmesi ve söz içinde görülen göçüşme olayları Azerbaycan Türkçesi ile Urfa Merkez ağızı arasında, ses bilgisi açısından görülen ortak özelliklerin başında gelmektedir.
2. Ön seste görülen /d-/ < /t-/ ötümlüleşmesi ile ön seste ve iç seste görülen /b/ < /k/ sızıcılaşmaları, Urfa Merkez ağızı ile Azerbaycan Türkçesi arasında ortak olan ses bilgisi özellikleri arasındadır.
3. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde görülen arthlaşma ve önlüleşme olayları ile bu olaylar sonucu kalınlık-incelik uyumunun Türkiye Türkçesi standart yazı dilinden daha ileri bir durumda olması, Urfa Merkez ağızıyla Azerbaycan Türkçesini aynı çizgide buluşturan diğer bir ses bilgisi özelliğidir.
4. Ses bilgisi açısından Azerbaycan Türkçesiyle Urfa Merkez ağızında tespit edilen ortak unsurlardan biri de ön seste /k/ ve /b/ seslerinin korunarak Eski Türkçeden gelen biçimlerin devam ettirilmesidir.
5. Şekil bilgisi açısından, zamir menşeli teklik I. ve II. kişi eklerinin Türkiye Türkçesi standart yazı dilinden farklı olarak geniş ünlülü olarak kullanılması, Urfa Merkez ağızı ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki en belirgin ortak özelliktir.
6. Türkiye Türkçesinde istek kipinin teklik ve çokluk 1. şahıs çekiminde emir ekleri kullanılırken, Azerbaycan Türkçesi ile Urfa Merkez ağızında Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi -A eki kullanılmaya devam etmektedir.
7. Şekil bilgisine yönelik olarak Urfa Merkez ağızı ve Azerbaycan Türkçesi arasında tespit edilen ortak özelliklerden biri de şart birleşik çekiminde kişi ekinin şart ekinden önce gelmesidir.
8. Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman çekiminde -yor ekinin kullanılmaması, bunun yerine Türkiye Türkçesinde geniş zaman çekiminde kullanılan dar ünlülü -Ir, -Ur eklerinin kullanılması bu lehçe ile şimdiki zaman çekiminde dar ünlülü ekleri (-i < -Ir) tercih eden Urfa Merkez ağızını birbirine yaklaştıran ortak şekil bilgisi özelliklerinden biridir.
9. Azerbaycan sahasında oldukça yaygın olan -AndA zarf-fiil eki, Urfa Merkez ağızını şekil açısından Azerbaycan Türkçesine yaklaştıran bir başka ortak unsurdur.

Kitle iletişim araçlarının insan hayatına girmesi ile ağızlar ve standart yazı dili arasındaki farklar azalmaya başlamıştır. Bununla birlikte yerel konuşma biçimlerini kullanan insan kitlesinin genellikle yüksek yaş aralığına mensup kişilerden müteşekkil olduğu düşünüldüğünde ağızların zaman içerisinde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı muhakkaktır. Anadolu ağızları, gerek Türk dilinin söz varlığı açısından gerekse tarihi süreç içerisinde yaşadığı gelişme ve değişimleri tanımlayabilmesi açısından önemlidir. Türkiye Türkçesi ağızlarının bütünüyle incelenmemiş olması ağız atlaslarının hazırlanmasında engel oluşturmaktadır. Ağız bölgelerinin dil özelliklerinin ortaya konmasıyla birlikte, Türk dili araştırmalarında karşılaşılan birçok problem çözüme kavuşturulacağı gibi ağız atlaslarının hazırlanmasında da önemli bir aşama geçilmiş olacaktır. Bu bağlamda, ağızların ayrıntılı dilsel analizlerinin yapılması, farklı ağız ve lehçelerin ilgili ağız bölgesi üzerindeki etkisinin belirlenmesi, ağız atlaslarının hazırlanması sürecine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Acaloğlu, A. ; Bəydili, C. (2005). *Əsatirlər, Əfsanə və Rəvayətlər*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Araz, M. (2004). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Aslan, A. (2017). *Şanhurfa Kültür ve Turizm Rehberi*. Şanhurfa: Şanhurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Bakıxanov, A. (2005). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Avrasiya Press.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçədə Fıilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Buran, A., Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ.
- Buran, A., Alkaya, E. (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Bünyadzadə, Ü. (2005). *Sənin Oxşarın Bənövşədi*. Bakı.
- Cami, Ə. (2004). *Yusif və Züleyxa*. Bakı.
- Cəfərzadə, Ə. (2005). *Azərbaycan Qadın Şairləri Antologiyası*. Bakı: Avrasiya Press.
- Çobanzadə, B. (2011). *Seçilmiş Şeyrləri*. Bakı: TÜRKSÖY Kitabxanası seriyası: 20.
- Elçin, (2005). *Seçilmiş Əsərləri*. 10 Cildə 1-ci Cild, Bakı: Çinar-Çap Nəşriyyatı.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak/Yayım/Basım.
- Ergin, M. (1971). *Azerî Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Əsgərli, Z. (2006). *Azərbaycan Nəsr Antologiyası*. Beş Cildə I Cild, Bakı: Şərq-Qərb.
- Əziz, Ə. (2010). *Azərbaycan Folkloru Külliyyatı*. XVIII Cild, Dastanlar VIII Kitab, Bakı: Folklor İnstitutu.
- Hacizadə, Ə. (2004). *Əsərləri*. X Cildə V Cild, "Vəfalım Mənim", Bakı: Nafta Press.
- Xudiyev, N. (2012). *Səçilmiş Əsərləri*. Bakı.
- İsmayilov, H. ; Əziz, Ə. (1999). *Azərbaycan Folkloru Külliyyatı*. Bakı: Səda Nəşriyyatı.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağzılarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kartallıoğlu, Y.; Yıldırım, H. (2007), "Azerbaycan Türkçesi" (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ.
- Kürkçüoğlu, K. E. (1991). *Urfa Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri*. Dörd Cildə, IV Cild, Bakı: Öndər Nəşriyyat.
- Mirəhmov, H. (2006). *Bir Gecənin Sehri*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi.
- Nəfəs, M. (2010). *Bu Məkana Gəlmişəm*. Bakı.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özek, F. (2012). "Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağzılarında Şimdiki Zaman Ekleri", *Turkish Studies*, 7/1, s. 1751-1765.
- Özkan, N. (2000). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ.
- Rihani, Ə. (2016). *Seçilmiş İncilər*. Bakı.
- Rza, R. (2010). *Seçilmiş Əsərlər*. II Cild, Bakı: Letterpress.
- Sabir, M. Ə. (2004). *Hophopnamə*. İki Cildə I Cild, Bakı: Şərq-Qərb.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil.
- Səid, Q. (2006). *Əli və Nino*. Bakı: Şərq-Qərb.

Türk, V. (1999). “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 291-340.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit.

Vazeh, M.Ş. (2004). *Nəğmələr*. Bakı: Şərq-Qərb.

Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş Əsərləri*. Beş Cilddə V Cild, Bakı: Şərq-Qərb.

Zanet, T. (2010). *Ana Dilim*. Bakı.